

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2022, 9 (1), 94-118

ZEHEBÎ'NİN RİCÂL BİLGİSİNİN KAYNAKLARI

The Sources of al-Ḍahabî with Regard to the Biographical Information

İbrahim SAİNKAPLAN

Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Hadis Anabilim Dalı, isainkaplan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2215-0611.

Yavuz KÖKTAŞ

Prof. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, yavuz.koktas@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-
9765-1712.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	14/03/2022
Kabul Tarihi / Accepted:	16/05/2022
Yayın Tarihi / Published:	30/06/2022
Cilt / Volume:	9
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	94-118

Atıf / Cite as: Sainkaplan, İbrahim & Köktaş, Yavuz. "Zehebî'nin Ricâl Bilgisinin Kaynakları"
[The Sources of al-Ḍahabî with Regard to the Biographical Information]. *Pamukkale
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 9/1
(2022), 94-118. Doi: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1087559>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca
iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate
plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan
etmiştir. /The authors declared that there is no conflict of interest.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 9 (1) 2022: 94-118

ZEHEBÎ'NİN RİCÂL BİLGİSİNİN KAYNAKLARI*

İbrahim SAİNKAPLAN **
Yavuz KÖKTAŞ ***

Öz

Râvîlere dair yazılan klasik eserlerin, birbirlerinin devamı mahiyetinde olduğu görülür. Zehebî'nin (ö. 748/1348) ricâl eserleri de kendisinden önceki ilmî birikimi kendisinden sonrakilere aktarması bakımından önemli bir konuma sahiptir. Zira o, biyografilerde sadece râvî bilgisini aktarmaz, diğer münekkitlerden farklı olarak zengin bir kaynakçaya da yer verir. Müellifin *Mizânü'l-i'tidâl*'i bu yönüyle incelendiğinde çok sayıda kitaba atıf yapıldığı fark edilir. Bu referanslar onun istifa ettiği kaynakları göstermenin yanı sıra hicrî VIII. asra kadar ulaşan râvî bilgisinin kendisinden nakledildiği literatüre de işaret etmektedir. Bu makale, *Mizânü'l-i'tidâl*'deki atıflar üzerinden Zehebî'nin kaynak tasnifini yapmayı ve ilgili referanslardaki metodunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Aynı zamanda cerh-ta'dîl kitaplarında tespit edilen referanslar üzerinden râvî bilgisine dair literatür hakkında yeni çalışmaların imkanını göstermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada Zehebî'nin teliflerinde yararlandığı eserler, asıl kaynaklar ve yardımcı kaynaklar şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Yaptığı atıfların, mevcut râvî bilgisini ihtisar etmek ve ilgili edebiyatı kayıt altına almak gibi önemli faydaları olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kendi kitaplarına yaptığı göndermeler, elde ettiği veriler ışığında râvî biyografilerini güncellediğini de ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Ricâl Edebiyatı, Cerh-Ta'dîl, Râvî, Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*.

The Sources of al-Dhahabî with Regard to the Biographical Information

Abstract

Each classical biographical dictionary on narrators (*ruwât*, pl. of *râwî*) of *hadîth* is seen as a continuation of its predecessors. As such, al-Dhahabî's (d. 748/1348) works occupy an important space in this genre thanks to its function to transmit the accumulated knowledge in this field to the generations lived after him. In fact, he not only relates biographical information but also, unlike other critics, incorporates in this a very rich bibliography. In addition to showing the sources he made use of, these references also point to the body of literature from which the biographical information on the narrators, which reaches well into the 8th century of the Hijra, had been transmitted. Through the references mentioned in *Mizân al-I'tidâl*, the present paper aims at classifying the sources of al-Dhahabî while also bringing out his methodology in these

* Bu makale, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. Yavuz Köktaş danışmanlığında yapılmakta olan "Hicrî VIII. Asır Ricâl Tenkidi-Zehebî Örneği" isimli doktora tezinden üretilmiştir. Makalenin *Etik Kurul İzni* gerektirecek bir unsur taşımadığına, yazarlar arasında çıkar çatışması olmadığına ve makalenin hazırlanmasında herhangi bir maddi destek alınmadığına dair yazarların yazılı beyanları bulunmaktadır.

** Arş. Gör. Artvin Çoruh Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, e-Mail: isainkaplan@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-2215-0611

*** Prof. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı, e-Mail: yavuz.koktas@erdogan.edu.tr, Orcid No: 0000-0001-9765-1712

references. It also aims to show the possibility of using the references found in the works of *jarḥ-ta'dīl* to conduct new studies on the literature about biographical information of the narrators. The works which al-Dhahabī made use of in his compilations are classified into two categories in this work, namely primary sources and secondary sources. The present work found that the references he makes had such benefits as summarizing the accumulated biographical information about the narrators and recording the relevant literature. Moreover, the references he makes to his works demonstrate that he updated biographical information on the narrators in the light of the information he had acquired.

Key words: Biographical Literature, al-Jarḥ wa al-Ta'dīl, Rāwī (narrator), al-Dhahabī, *Mizān al-I'tidāl*.

Structured Abstract

Al-Dhahabī makes references to many sources in the biographical dictionaries he has written. In addition to functioning as a way to determine the integrity of the knowledge that was being transmitted, they also allow ascertaining whether the judgment of *jarḥ-ta'dīl* that was made based on the aforementioned knowledge was sound or not. Moreover, these references are significant in the recording of the relevant literature which constitutes the sources of biographical information on narrators. It is possible to classify the sources of al-Dhahabī in his *Mizān al-I'tidāl* into primary and secondary sources. While the primary sources constitute the backbone of his criticism of the narrators, the secondary ones consist of the sources he cites to support or confirm these criticisms. All of these make up the large database that forms the basis upon which al-Dhahabī shapes his thoughts on the narrators. The author introduces the primary sources in his introduction. The sources which the present work refers to as the secondary sources are determined here based on the references he makes. These secondary sources show that al-Dhahabī had a wide range of sources available to him to the degree that the majority of these works, namely 65 percent of them, come from fields other than biographical dictionaries and history. Another benefit of the references that the author provides is to record the biographical literature. The precious information found in the 329 works mentioned in *Mizān al-I'tidāl* alone can function to represent the value of the 1340 works today which al-Dhahabī cites in all of his compilations. Some of these works have not survived to this day. In this regard, the works of the author constitute an archive in terms of the sources of biographical information. Moreover, in addition to providing his criticism of narrators, al-Dhahabī evaluates these works in terms of contents and methodology thereby providing analyses for these works as well, which enables the readers to get to know these works as well as their contents. This also makes us realize not only the mere existence of some of the works that did not survive but also have an understanding of their contents as well. The practice of the author of making references to his works from time to time provides insights into the chronology of his compilations. Al-Dhahabī produced multiple biographical dictionaries which vary in size, and the exact compilation date of some of these are not known for sure, which makes it hard to determine which of the views al-Dhahabī mentions in various works of him constitutes the last one. (The fact that Al-Dhahabī produced multiple biographical dictionaries varying in size, and compiled them on unknown dates, makes it hard to determine which of the views al-Dhahabī mentions in various works of him

constitutes the last one). For instance, the references al-Dhahabî makes to his al-Mughnî in his *Mizân al-I'tidâl*, whose date of compilation is not known, allows one to make inferences as to the date of the first compilation. The present work which is conducted within the scope of *Mizân al-I'tidâl* shows that al-Dhahabî effectively made use of all the sources he had access to including his own works and updated the biographical information in the light of the new information on this matter. Therefore, a researcher who is seeking to determine al-Dhahabî's view on a given narrator needs to take all of his biographical dictionaries as a whole into consideration and then assess the relevant biographies together.

Key words: Biographical Literature, *al-Jarḥ wa al-Ta'dîl*, *Rāwî* (narrator), al-Dhahabî, *Mizân al-I'tidâl*.

GİRİŞ

Ricâl eserleri, râvîlerin cerh-ta'dîl durumları hakkında bilgi vermenin yanı sıra ricâl edebiyatına dair de zengin veriler sunar. Zira bu çalışmalarda atıf yapılan eserler hem müellifinin kaynakçası hem de ilgili ilim dalının en geniş literatürü mahiyetindedir. Alana dair çalışma yapacak olanların kayıtsız kalamayacakları bu literatür aynı zamanda müellifinin beslendiği ilmî havzayı göstermesi açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda tarih başta olmak üzere İslamî ilimlerin pek çok sahasında eser vermiş hicrî VIII. asır münekkidi Zehebî'nin¹ (ö. 748/1348) yaptığı referansların, ricâl literatürüne önemli katkılar sunacağı düşünülmektedir. Zira kendisinden önceki tenkitçilerin aksine çalışmalarında çok sayıda esere atıf yapmakta bu sayede râvî bilgisi ile birlikte söz konusu ilmin kaynaklarını da sonraki nesillere taşımaktadır.

Metin içinde yer alan literatür bilgisinin tespitini hedefleyen elinizdeki bu çalışma müellifin *Mizânü'l-i'tidâl* isimli eserinde yaptığı referansların mahiyeti ve bu husustaki metodunu konu edinmektedir. Çalışmanın adından da anlaşılacağı üzere sadece ricâl ile ilgili eserler değil râvîlere dair herhangi bir bilginin kendisinden aktarıldığı tüm kitaplar, ricâl bilgisinin kaynakları sınıfında değerlendirilecektir.

¹ Zehebî'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-âsâr* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), ts.), 3/1358; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât* (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 1420/2000), 2/116; Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ* (Kahire: Hicr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1413/1992), 9/100-123; Hayreddîn Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.), 5/326; Beşşâr Avvâd Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm* (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1396/1976), 77; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/180; Azime Güleç (Topçu), *Zehebî ve Mizanü'l-itidal'indeki cerh ve tadil metodu* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997), 30-59.

Yaptığımız incelemeler doğrudan Zehebî'nin kaynaklarını konu edinen çeşitli çalışmaların bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan Ebû Hâşim İbrahim b. Mansûr Hâşimî Emir, Zehebî'nin tüm kitaplarını esas alarak yaptığı kapsamlı araştırma neticesinde tespit ettiği 1340 eseri, müellif isimlerini esas alarak alfabetik şekilde bir araya getirir.² İki cilt halinde neşredilen bu çalışma Zehebî'nin kaynak zenginliğini göstermesinin yanı sıra ilgili literatürün kayıt altına alınmasına dair müellifin sağladığı katkıyı da gözler önüne sermektedir. Benzer bir araştırmayı *Mîzânü'l-i'tidâl* özelinde yapan Kâsım Ali Sa'd ise Zehebî'nin mezkûr eserde atıfta bulunduğu 329 esere işaret etmektedir.³ Ancak her iki çalışmada da Zehebî'nin, atıfta bulunduğu eserlerin yazar ismi esas alınarak alfabetik bir şekilde sıralanması ile yetinildiği, bunların müellifin ricâl kaynakları arasındaki konumuna değinilmediği görülmektedir.

Makalenin mezkûr araştırmalardan farkı ise Zehebî'nin, yaptığı atıflardan hareketle tespit edilen, ricâl kaynaklarını tasnif etmeyi ve referans kullanımındaki usûlünü ortaya koymayı amaçlamasıdır. Aynı şekilde bu çalışma neticesinde müellifin kaynak kullanımına dair tercih ve sebeplerinin de tespit edilmesi hedeflenmektedir. Yukarıda değinilen araştırmalar Zehebî'nin sadece *Mîzânü'l-i'tidâl*'de zikrettiği eserlerin dahi makale sınırlarının çok üzerinde büyüklüğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu sebeple onun doğrudan kitap ismi zikrederek yaptığı atıflardan sondajlama usûlü ile tespit edilen muhtasar bir kaynakça örneklem olarak belirlenmiş ve konu bu eserler üzerinden ele alınmıştır.

1. Zehebî'nin Ricâl Bilgisinin Kaynakları

Râvîlerin doğum, vefat ve memleket gibi kişisel bilgilerinin yanı sıra cerh-ta'dîl durumlarını konu edinen ricâl ilmi,⁴ haberlerin makbûl ve merdûdunu tespitinde büyük önemi haizdir. Bu sebeple râvîlere ait biyografik bilgilerin nesilden nesile aktarıldığı ve bunların gerek isim listesi gerekse tabakalar halinde bir araya getirildiği bilinmektedir. Sened içerisinde aktarılan verilerden hareketle, ilk yazılı örnekleri hicrî II. asrın ilk çeyreğine kadar götürülebilecek ricâl bilgisi ve cerh-ta'dîl hükümleri⁵

² Ebî Hâşim İbrahim b. Mansûr Hâşimî Emir, *el-Musannefât elletî tekelleme 'aleyha'l-İmâm el-Hâfiz ez-Zehebî nakden ev senâen ve mecmû'ahâ 1340 musannefen me'a beyânî (el-matbû' mine'l-mahtût)* (Beyrut: Mektebetü'l-Mütenebbî-Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003).

³ Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'de referans gösterdiği ricâl kaynaklarına dair bk. Kâsım Ali Sa'd, *Mevâridü'l-Hâfiz ez-Zehebî fî kitâbihî Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2001).

⁴ Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997), 18; Ilmu ahvâli ruvâti'l-hadîs terimi için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 151.

⁵ Sonraki dönemlerde müstakil eserler halinde bir araya getirilmiş cerh-ta'dîl değerlendirmelerinin erken dönem yazılı kaynakları kabul edilebilecek ilk örneklerine, rivâyet veya isnad içi bilgilerden hareketle de ulaşabileceğine dair bk. Muhammed Enes Topgöl, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2019), 103, 116, 127 vd.; Muhammed Enes Topgöl,

müteakip asırlar boyunca müstakil bir hüviyet kazanmıştır. Râvîlerin adalet ve zabtına dair bu veriler ilk asırdan itibaren gerek satır aralarında gerekse müstakil eserlerde nakledilerek geniş cerh-ta'dîl literatürünü meydana getirmiştir.⁶ Ayrıca konuya dair çok sayıda akademik çalışma söz konusu edebiyatın gelişim seyrine ışık tutmaktadır.⁷

Ricâl edebiyatına dair çalışmalar, râvî değerlendirmelerinin hicrî ilk iki asırda ağırlıklı olarak birebir tecrübe ve gözlemlere dayandığını,⁸ doğrudan gözlem imkânının olmadığı sonraki asırlarda ise râvînin rivâyetleri üzerinden yapılan

---

İsnâdın Satır Araları (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018), 35, 77, 133, 135-152.

⁶ Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*, 19-23; Emin Aşıkutlu, "Cerh ve Ta'dil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/394-401.

⁷ Ricâl bilgisinin gelişim seyrine ve ilgili literatüre dair yapılmış müstakil çalışmalardan bazıları: Mahmut Yazıcı, *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahabe)*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015); Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015); Halil İbrahim Turhan, *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîne Örneği* (Rize: STS Yayınları, 2019); Mustafa Taş, *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2016); İsmail Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi* (İstanbul: Cinius Yayınları, 2020); Yavuz Köktaş - İsmail Kurt, "İbn Hibbân'ın Kitâbü'l-Mecrûhîn'deki Ricâl Tenkit Metodu", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies XIV/4* (2019), 713-725; Fikret Özçelik, *Hadis Usulünde Râvî Değerlendirme Metodu - İbn Ebî Hâtim Örneği* (Nida Yayıncılık, 2020); Mehmet Eren, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012); Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014); Mustafa Tatlı, *Ricâl Bilgisinin Tespiti: -Sualat Literatürü-* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016); Ayrıca kavramsal çerçeve için bk. Aşıkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkidi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*; Abdullah Karahan, *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2018); Hidayet Aydar, *İslam Te'lif geleneğinde biyografi yazıcılığı [İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı (2016: İstanbul)]* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018); Ayrıca ricâl ilmine dair telif edilmiş eserlerin geniş bir listesi için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris Hasenî Kettânî, *Hadis Literatürü* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 316-321; Mehmet Özşenel, "Bir Kemâlin Hikayesi: Makdisî'nin el-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni", *Dîvân: İlmî Araştırmalar VI/11* (2001), 155-161; Mehmet Eren, "Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 51-72; Abdurrahman Kurt, "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XIII/26* (2015), 145-174; Ricâl bilgisinin kaynaklarına dair ayrıca bk. İsmail Kurt, "Ricâl Tenkit Araştırmalarının Dijital Kaynakları: İnternet Siteleri", *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi = Tevilat Journal of Islamic Sciences II/1* (2021), 89-105; Cerh-Ta'dil ilminin istilâhî gelişimi için bk. Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015).

⁸ Sahâbe dönemindeki uygulamalardan bazıları için bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü İradi'l-hadis* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 195-216; İlk dönem münekkitlerinden Şu'be'nin râvî değerlendirme metodu için bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 153; İbn Adî'nin ricâl tenkit metodu için bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 48-84.

analizlerin etkin rol oynadığını göstermektedir.⁹ Rivâyet asrının geride kaldığı, artan tabaka ve râvî sayısı ile doğru orantılı olarak ricâl değerlendirmelerinin de çoğaldığı hicrî VIII. yüzyıla gelindiğinde ise ricâl tenkitlerinin münekkit kavillerine,¹⁰ rivâyet tahlillerine¹¹ veya cerh-ta'dîl eserlerine referansla¹² delillendirildiği görülür.¹³ Zehebî'nin râvî değerlendirmelerinde esas aldığı ve nakilde bulunduğu eserlere yaptığı atıflar dikkate alındığında söz konusu çalışmaları asıl ve yardımcı kaynaklar şeklinde tasnif etmenin isabetli olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim asıl kaynaklar başlığı altında cem edilen eser ve münekkitlerin, Zehebî'nin ricâl metodolojisinde, yardımcı kaynaklar diye nitelendirilenlere kıyasla çok daha fazla etkili olduğu ifade edilmelidir. Yardımcı kaynaklar ise Zehebî'nin naklettiği verilerin doğrulamasını yapma ve nakledilen bilgiden hareketle varılan hükmün isabetli olup olmadığına dair değerlendirmede bulunma imkânı sağlamaktadır. Söz konusu bilginin detaylarını görmek isteyenlerin işini kolaylaştırması ve ricâl bilgisine dair literatürü kayıt altına alması ise yardımcı kaynakların diğer katkıları arasında sayılmalıdır.

1.1. Asıl Kaynaklar

Zehebî'nin ricâl edebiyatına hem telifleri hem de yaptığı referanslarla katkı sağladığına yukarıda değinildi. Bunlardan bazıları hakkında doğrudan bilgi vermesi ve alandaki otoritesine işaret etmesi onun atıf yaptığı tüm eserleri aynı konumda görmediğini ihsas ettirmektedir. Örneğin *Mîzânü'l-i'tidâl*'in mukaddimesinde Zehebî literatür değerlendirmesi yapar ve hicrî VIII. asra kadar telif edilmiş önemli kaynaklara işaret eder. Burada zikrettiği eserler aynı zamanda ricâl ilminin gelişim seyrine dair de önemli veriler içerir. Zira zikredilen münekkit ve eser isimleri ricâl ilminin doğuş, gelişme ve zirve noktası diye isimlendirilebilecek sistematik eserler dönemine kadar uzanan geniş bir yelpazeyi de i'âm etmektedir ki bunları Zehebî'nin asıl kaynakları olarak nitelemek mümkündür.

⁹ Süfyan es-Sevrî'nin cerh-ta'dîl metoduna dair bk. Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*, 195-199.

¹⁰ Örneğin, İshak b. İbrahim (ö. 216/831) hakkında Nesâî'nin ليس بثقة ve İbn Adî'nin مع عيبه kavillerine atıfta bulunur. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963), 1/179.

¹¹ Rivâyetleri üzerinden zayıflığına hükmettiği Abdurrahman b. İshak (ö. ?) için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/548.

¹² Ahmed b. Abdullah'ın (ö. 258/871) mecrûh olduğuna dair Buhârî'nin *Du'afâ*'sına yaptığı referans için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/108.

¹³ Yazıcı, "Ricâl Bilgisinin Tespiti" başlığı altında ilgili literatürün gelişim seyrini özetlemekte ve söz konusu verilerin tespitinde uygulanan esasları 14 madde halinde sıralamaktadır. Detaylı bilgi için bk. Yazıcı, *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahabe)*, 28-40; Ancak bu asırda doğru değerlendirme yapabilmek için münekkidin kendisinden önceki görüşlere ulaşmasının yeterli olmadığı, bu kavillerin münekkide aidiyeti ve söyleyenin özel durumlarının bilinmesi gibi uzmanlık isteyen ek zorunlulukların ortaya çıktığı söylenmelidir. Bu bağlamda râvîlerin durumları hakkında hüküm verebilmek için münekkidin taşınması gereken vasıflar için bk. Selahaddin Polat, "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 221-222.

Zehebî'ye göre ricâl ilminde râvîler hakkındaki sözleri toplanan ilk kişi Yahya b. Saîd el-Kattân'dır (ö. 198/813).¹⁴ Öğrencileri Yahya b. Ma'în (ö. 233/848), Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49),¹⁵ Ebû Hayseme (ö. 234/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Amr b. el-Fellâs (ö. 249/864) ise onun açtığı yoldan ilerleyen diğer isimlerdir. Daha sonra müellif, adı geçen münekkitleri takiben, teknik anlamda ricâl tenkidinin kurucuları ve ilgili literatürün doğuşu diye isimlendirebilecek ilk örneklerin sahiplerini zikreder.¹⁶ Bunlar; Buhârî (ö. 256/870),¹⁷ Ebû İshak el-Cûzcânî'dir (ö. 259/873),¹⁸ Müslim (ö. 261/875), Ebû Zür'â er-Râzî (ö. 264/878) ve Ebû Hâtim er-Râzî'dir (ö. 277/890).¹⁹

Zehebî yukarıda sayılanlara ilaveten Tirmizi (ö. 279/892),²⁰ Nesâî (ö. 303/915),²¹ Ebû Bişr ed-Dûlâbî (ö. 310/923), İbn Hüzeyme (ö. 311/924) ve Ukaylî'nin (ö. 322/934)²² zayıf râvîlerle ilgili eserlerine de işaret eder.²³ Onun bu tasnifi, esasında doğuş döneminden sistematik ricâl kaynaklarına geçişi işaret etmektedir. Nitekim bu isimlerden Nesâî'in ilgili eseri, iki nesil arasında bir geçiş, Ukaylî'nin söz konusu eseri ise ayrıntılı ve sistematik eserler kategorisinde zikredilir.²⁴

Verdiği listenin ricâl edebiyatının gelişim seyriyle doğru orantılı olduğu gözlemlenen Zehebî'nin asıl kaynaklarında bir sonraki aşamayı İbn Hibbân (ö. 354/965)²⁵ ve İbn Adî'nin (ö. 365/976) zayıf râvîlere dair kaleme aldıkları kitaplar oluşturur. "Sistematik eserler"²⁶ kategorisinde zikredilen bu iki çalışmadan İbn

¹⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/1.

¹⁵ *el-İlel* isimli eseri için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/95; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Siyeru a'lâmîn-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 19/124.

¹⁶ İşaret edilen eserlerin, ricâl literatürünün doğuşu olarak isimlendirilmesine dair bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 47.

¹⁷ Zehebî, Buhârî'nin *ed-Du'afâü'l-kebîr*, *es-Sahih*, *el-Edebü'l-müfred*, *et-Tarih* isimli eserlerine çok sayıda atıf yapmaktadır. Ancak bunlardan günümüze ulaşan bir nüshası olmayan *ed-Du'afâü'l-kebîr*'e yaptığı atıfların önemine ileride ayrıca değinilecektir. Adı geçen eserlere yaptığı referanslar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/86, 106, 108, 171, 181, 204, 247, 329, 391, 436, 472 2/356.

¹⁸ *Kitâbu'd-Du'afâ'*'sı için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2, 4/241; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* (Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 3/239.

¹⁹ *Kitâbu'd-Du'afâ'*'ya yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/129.

²⁰ *el-Câmi'u's-sahîh* ve *Kitâbu'l-İlel*'e yapılan referanslar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/606, 3/74.

²¹ *ed-Du'afâ'* ve'l-*metrûkîn* ve günümüzde varlığı bilinmeyen *Kitâbü't-Temyîz* isimli eserlere yapılan atıflar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/302, 2/44.

²² *Kitâbü'd-Du'afâ'*'ya yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/172.

²³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2.

²⁴ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 66, 86.

²⁵ *Târîhu's-Sikât* ve *el-Cerh ve't-Ta'dil*'e yaptığı atıflar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/214, 2/277, 3/203, 509, 4/45, 3/506.

²⁶ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 84.

Hibbân'a ait olanını Zehebî, "alana dair büyük ve faydalı bir eser"²⁷ şeklinde tanımlar. Benzer bir takdirle takdim ettiği İbn Adî'nin *el-Kâmil*'ini ise "sahanın en kapsamlı eseri" olarak niteler.²⁸

Zehebî'nin, hakkında bilgi verdiği diğer kaynaklar ise sırasıyla Ebû Muhammed İbn Ebû Hâtim (ö. 327/938),²⁹ Ebu'l-Feth el-Ezdî (ö. 374/985),³⁰ Dârekutnî (ö. 385/995)³¹ ve Hâkim'e (ö. 405/1014) aittir. Bunlardan İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dârekutnî, Hâkim ve diğer münekkitlerin ise *ed-Du'afâ* isminde eserleri olduğunu belirten Zehebî, İbn Tâhir el-Makdisî (ö. 507/1113)³² tarafından, İbn Adî'nin *el-Kâmil*'ine yazılan zeyli görmediğini ifade etmektedir.³³ Buradan hareketle son eser dışında diğerlerini bizzat gördüğü ve istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ricâl ilmine dair muahhar ve mütekâmil eserler kategorisindeki "ansiklopedik döneme"³⁴ ait *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn* ise zikredilen son eserdir. Zehebî, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201)³⁵ ait bu eseri ricâl ilmine dair kaleme alınmış büyük bir kitap olarak vassfeder. Zehebî, sistematik biyografi yazıcılığı anlamında kendisinde derin izler bıraktığı anlaşılan bu eseri, önce ihtisar ettiğini daha sonra ise iki ayrı zeyl ile eser üzerine ikmâl çalışmaları yaptığını haber vermektedir.³⁶

²⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2.

²⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2.

²⁹ *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, *Tefsîru'l-Kebîr*, *Kitâbu'l-İlel* isimli eserlerine yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/389, 564, 2/587; İbn Ebû Hâtim özelinde yapılan çalışmalar için bk. Fatma Yıldız, *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021); Fatma Yıldız - Yavuz Köktaş, "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 165-194.

³⁰ *Kitâbü'd-Du'afâ*'ya yaptığı atıf için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/76, 3/233. Zehebî tarafından büyük bir cilt olduğu haber verilen mezkûr eserin tam adı *el-Cerh ve't-ta'dîl fi'd-du'afâ min ricâli'l-hadîs ve Şerhu's-Şihâb* olduğu bildirilmektedir. Bk. İsmail Lütfi Çakan, "Ebû'l-Feth el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/320.

³¹ Müellifin *el-Efrâd*, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, *es-Sünen*, *el-Metrûkîn*, *el-İlel* isimli eserlerine yapılan atıflar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/64, 128, 304, 608, 2/5.

³² *Tezkiretü'l-mevzû'ât*'a yaptığı atıflar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/277.

³³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2.

³⁴ İsimlendirme için bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 160.

³⁵ *ed-Du'afâ* ve *Kitâbü'l-Mevzû'ât*'a yaptığı atıflar için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/16, 451; Ayrıca bk. Alparslan Kartal, "İbnu'l-Cevzî'nin Cerh-Ta'dîl Değerlendirmeleri (el-İlelu'l-Mütanâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2016), 171-198.

³⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/2. Ricâl literatürünün kayıt altına alınmasına dair katkıları cümlesinden olmak üzere Zehebî'nin, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl* eserine de değinilmelidir. Müellifin, ricâl ilmine dair söz söylemiş tenkit uzmanlarını çeşitli kategoriler altında sıralayarak bu eserde topladığı görülmektedir. Her ne kadar burada zikredilen münekkidlerin pek çoğunun cerh-ta'dîl ilmine dair müstakil bir eseri bilinmiyor olsa da yaptıkları değerlendirmelerle ricâl ilminin gelişimine doğrudan katkı sağladıkları ifade edilmelidir. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl* (Haleb: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, ts.).

Kronolojik olarak sıralanan yukarıdaki münekkitler ricâl tenkidinin gelişim seyrine de ışık tutmaktadır. Zehebî'nin verdiği bu bilgiler, yeri geldikçe veya ihtiyaç halinde yapılan râvî tenkitlerinden, tüm râvîlerin değerlendirildiği sistematik ricâl tenkidine doğru tekâmül eden biyografi yazıcılığının özeti mahiyetindedir. Yaşadıkları asrın otorite isimleri olan bu tenkitçilerin aynı zamanda Zehebî'nin ana kaynakları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira kaleme aldığı biyografilerde onlara yaptığı atıflar, Zehebî'nin ricâl bilgisini şekillendirmede adı geçen münekkitlerin etkisini ortaya koymaktadır.³⁷

1.2. Yardımcı Kaynaklar

Rivâyet asrının devam ettiği hicrî ilk birkaç asırda râvîlerin cerh-ta'dil değerlendirmelerinin birebir gözlemlere dayandığını söylemek mümkünken ilerleyen asırlarda bunun yerini onları tanıyan münekkitlerin eserleri almıştır. Zira münekkitlerin râvî değerlendirmelerindeki en önemli kaynağı ilgili şahısların çağdaşı olan güvenilir ricâl âlimlerinin eserleridir.³⁸ Bu tenkit uzmanlarının, kendi kanaatlerinin yanı sıra kendisinden sonraki araştırmacıların ihtiyaç duyacağı verileri söyleyeni ile birlikte aktardıkları görülür.³⁹ Nakledilen bilgilerin çoğunun senedsiz aktarıldığı⁴⁰ hicrî VIII. asra gelindiğinde ise biyografilerde kitap atıflarının da sıklıkla kullanılması dikkat çeker. Mezkûr asrın velüd münekkidi Zehebî'nin, bugün dipnot diye isimlendirilen kaynak gösterimine sıklıkla başvurduğu,⁴¹ ana kaynakların yanı sıra râvîlere dair herhangi bir bilginin kendisinden nakledildiği yardımcı kaynaklara da biyografilerde atıf yaptığı belirtilmelidir.

Zehebî'nin eserlerinde rastlanılan kitap atıfları esasında hicrî VIII. asır biyografisi yazıcılığının ayırt edici bir vasfı olarak değerlendirilebilir. Nitekim hicrî VI. asrın son çeyreğinde yaşamış İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) aksine⁴² Zehebî, günümüzde

³⁷ Zehebî'nin ana kaynakları başlığı altında sıraladığımız mezkûr münekkitlerin metodik bir tasnifi için bk. Şeyma Büyükorhan, *Cerh-Ta'dil İmamları ve Kategorileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³⁸ Altıkulaç, "Zehebî", 44/183. Rivâyet veya metin tahlilleri üzerinden râvî tenkidi de münekkitlerin müracaat ettiği diğer önemli argümanlar arasındadır. Detaylı bilgi için bk. Halil İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yayınları, 2015); Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*, 20-23; Abdulvahap Özsoy, *Hadis Tenkidi Sahabe ve Tabiun Dönemi* (İstanbul: Beka Yayınları, 2016).

³⁹ Râvîler hakkında nakledilen değerlendirmeleri, söyleyeni ile birlikte rivâyet etme usûlünün münekkitlerin pek çoğu tarafından kullanılan bir metot olduğu görülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Kurt, *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*, 17, 18. Çalışmanın bu kısmında vurgulanmak istenen ise doğrudan kitap ismi ile yapılan alıntılardır.

⁴⁰ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 168.

⁴¹ Altıkulaç, "Zehebî", 44/183.

⁴² Zira müellifin, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* isimli eserinde kitap atıflarına çok sık rastlanmaz. Tespit edilen nadir atıflardan bazıları için bk. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/144, 286, 2/95, 97, 100, 3/205.

varlıkları dahi bilinmeyen⁴³ belki de el yazması olarak (mahtût halde) neşredilmeyi bekleyen⁴⁴ çok sayıda esere atıf yapar.⁴⁵

Çalışmanın bu kısmında, Zehebî'nin teliflerinde ana omurgayı oluşturan, asıl müracaat kaynakları dışındaki yardımcı kitaplar konu edilmektedir. Zira bunlar müellifin ricâl bilgisini oluşturan veritabanı mahiyetindedir. Bu sayede müellif, hem daha zengin bir kaynakça ile değerlendirme yapar hem de ilgili râvî hakkında daha önce yapılan tenkitleri doğrulama imkânı sunar. Yukarıda bahsedilen araştırmanın, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de atıf yapılan toplam 329 eserin varlığına işaret ettiğine değinildi.⁴⁶ Bunlar incelendiğinde Zehebî'nin kaynak zenginliğinin yanı sıra çeşitliliği de dikkat çekmektedir. Aşağıda bu eserlerden sondajlama usûlü ile tespit edilen örnek bir seçkiden hareketle Zehebî'nin veri tabanının resmedilmesi ve kaynak çeşitliliğine dair genel bir izlenim edinilmesi hedeflenmiştir.⁴⁷

Ricâl ve Tarih Kaynakları			
Sıra	Müellif	Kitap İsmi	Sayfa
1	İbn Sa'd (ö. 230/845)	<i>Kitâbü't-Tabakât</i>	Mîzân, 3/387
2	Buhârî (ö. 256/870)	<i>Târih, Sahîh</i>	Mîzân, 1/247, 366
3	Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî (ö. 277/890)	<i>Meşyeha, el-Ma'rife ve't-târih</i>	Mîzân, 1/130, 2/107
4	Ebû Cafer et-Taberî (ö. 310/922)	<i>er-Ruvât an ehli'l-beyt</i>	Mîzân, 3/499

⁴³ Örneğin Zehebî, Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn'in kendisine nispet edilen ancak günümüze ulaşmamış olan *et-Târih* isimli eserine atıf yapmak suretiyle mezkûr kitabın en azından ismen de olsa bilinmesine katkı sağlamaktadır. Bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/479; Mezkûr eserin İbn Hacer tarafından zikredilmiş olmasından hareketle Yazıcı, müellifin mezkûr kitabının varlığını hicrî IX. asrın ortalarına kadar götürmektedir. Mahmut Yazıcı, "Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri Üzerine", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2 (2020), 1546.

⁴⁴ Zehebî'nin eserlerinde ismine değindiği 1340 farklı kitabın listesi için bk. Emir, *el-Musannefât elletî tekelleme aleyha'l-İmâm el-Hâfiz ez-Zehebî*.

⁴⁵ "Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Bedreddin el-Aynî gibi âlimlerin yaptıkları nakillerin pek çoğunda kaynak göstermemelerine ve bunun o günün anlayış ve uygulamalarında normal görülmesine karşılık Zehebî bu konuyu önemsemiş, gerek biyografik bilgilerde gerekse tarihî olaylarla ilgili nakillerde kaynakları zikretmeye itina göstermiştir." Altıkulaç, "Zehebî", 44/183.

⁴⁶ Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'de referans gösterdiği ricâl kaynaklarına dair bk. Sa'd, *Mevâridü'l-Hâfiz ez-Zehebî fî kitâbihî Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*.

⁴⁷ Söz konusu listenin, onun tüm referans kaynakları anlamına gelmediği vurgulanmalıdır.

5	Zekeriyyâ b. Yahya es-Sâcî (ö. 307/920)	<i>Kitâbü'd-Du'afâ, el-İlel</i>	Mîzân, 3/90, 457
6	Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm (ö. 333/945)	<i>Kitâbu'd-Du'afâ</i> ⁴⁸	Mîzân, 3/456, 460, 529
7	İbn Hibbân (ö. 354/965)	<i>Târihu's-sikât</i>	Mîzân, 1/204
8	Ebü'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/971)	el-Mu'cemü'l-kebîr, el-Mu'cemü'l-evsat, el-Mu'cemü's-sağîr.	Mîzân, 2/139, 2/651, 4/77
9	Ebü's-Şeyh (ö. 369/979)	<i>Kitâbü't-Tabakât</i>	Mîzân, 1/603
10	Hâkim (ö. 405/1014)	<i>et-Târih</i>	Mîzân, 1/146
11	Ebu Said Muhammed b. Ali en-Nakkaş (ö.414/1023)	<i>Kitabü'l-Mevzu'ât (Mevzûâtü'n-nakkâş)</i>	Mîzân, 1/119
12	Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071)	<i>es-Sâbık ve'l-lâhık, Kitâbü't-Telhis</i>	Mîzân, 1/37, 2/307
13	İbnü'r-Rûmiyye (ö. 637/1239)	<i>el-Hâfil fî tekmileti'l-Kâmil</i>	Mîzân, 3/10

Tablo 1: Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'de atıf yaptığı bazı ricâl ve tarih kitapları

Ricâl Bilgisini Muhtevi Çeşitli Kaynaklar			
Sıra	Müellif	Kitap İsmi	Sayfa
1	Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748)	<i>Esnâfü'l-mürchie, Kitâbü't-Tevbe, Kitâbü Meâni'l-Kur'ân</i>	Mîzân, 4/329
2	İshak b. Bişr (ö. 206/821)	<i>Kitâbu'l-Mübtede'</i>	Mîzân, 1/184
3	Hafs b. Selm (ö. 208/823)	<i>el-Âlim ve'l-müte'allim</i> ⁴⁹	Mîzân, 1/558
4	Muhammed b. Hüseyin el-Burculânî (ö. 238/852)	<i>Kitâbu'r-Rekâik</i>	Mîzân, 3/522

⁴⁸ Günümüzde eserin varlığı bilinmemektedir. Ali Öngül, "Ebü'l-Arab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/293.

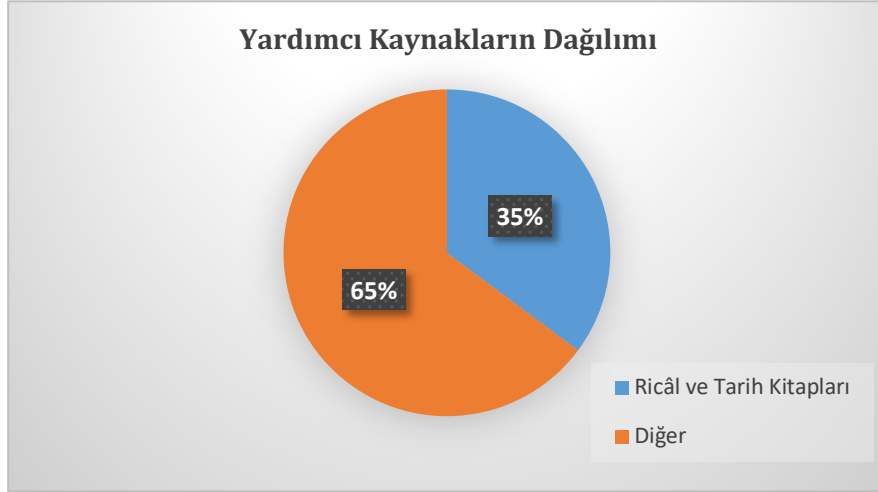
⁴⁹ Hafs b. Selm tarafından rivâyet olunan ve Ebû Hanife'ye nispet edilen mezkûr esere atıf yapan Zehebî, aidiyet meselesine değinmeksizin bu eserde yer aldığını düşündüğü uydurma rivâyetlere dikkat çekmektedir. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/558; Ayrıca bk. Yusuf Şevki Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müteallim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/461.

5	Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî (ö. 240/854 [?])	<i>Kitâbü'l-Hayde</i>	Mîzân, 3/517; Târîhu'l-İslâm, 7/373
6	İbn Ebû Âsım (ö. 287/900)	<i>Kitabu'l-Afv, Kitabu'r-Rahim, Kitabü's-Sünne</i>	Mîzân, 1/354, 638, 2/12
7	Hasan b. Yahya (ö. ?) veya Hasan b. Mûsa (ö. 310/922 [?])	<i>Kitâbü'r-Red 'ale'l-ğulât</i> ⁵⁰	Mîzân, 1/198; Târîhu'l-İslâm, 7/179
8	İbn Huzeyme (ö. 311/924)	<i>Kitâbu't-Tevhîd</i>	Mîzân, 3/491
9	Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî (ö. 378/988)	<i>Kitâbu'l-Lüma'</i>	Mîzân, 2/140
10	Hüseyin b. Ubeydullah (ö. 411/1020)	<i>Kitâbü Yevmi'l-ğadîr, Mevâtiü Emîri'l-Mü'minîn, er-Reddu ale'l-ğulât</i>	Mîzân, 1/541, Târîhu'l-İslâm, 9/194
11	Ali b. Abdullah İbn Cehzâm (ö. 414/1023)	<i>Behcetü'l-Esrâr</i>	Mîzân, 3/142
12	Ebû Ali el-Bağdâdî (ö. 438/1046)	<i>er-Ravzâ fi'l-Kirâat</i>	Mîzân, 4/264; Târîhu'l-İslâm, 9/573
13	Ebû Abdullah el-Kudâî (ö. 454/1062)	<i>Kitâbü's-Şihâb</i>	Mîzân, 2/335
14	İbn Hazm (ö. 456/1064)	<i>el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal</i>	Mîzân, 3/466
15	Ebû İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1083)	<i>Kitâbü'l-Mesâili'l-hilâf</i> ⁵¹	Mîzân, 1/195
16	Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111)	<i>Sirru'l-âlemîn</i>	Mîzân, 1/500
17	İbn Mende (ö. 512/1119)	<i>Menâkıb-ı Ahmed</i>	Mîzân, 1/603
18	Ali b. Ukayl (ö. 513/1119)	<i>Kitâbü'l-Funûn</i>	Mîzân, 3/146
19	İbn Kasî (ö. 546/1151)	<i>Hal'un-na'leyn</i>	Mîzân, 1/128

⁵⁰ Söz konusu eser ve müellifine dair en erken bilgiye İbnü'l-Cevzî'nin eserinde rastlanılmaktadır. Mustafa Öz'e göre mezkûr eser Hasan b. Musa'ya ait olmalıdır. Aktarılan ifadelerin benzerliği ve miktarı Zehebî'nin adı geçen eseri görmemiş olabileceğini, eser ismini İbnü'l-Cevzî'den nakletmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2001), 88; Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/337.

⁵¹ Eser isminin *en-Nüket fi'l-mesâ'ili'l-muhtelif fihâ beyne's-Şâfi'i ve beyne Ebî Hanîfe* olduğuna dair bk. Bilal Aybakan, "Şirâzî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/186.

20	Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166)	<i>Kitabü'l-Büldân (Mu'cemü'l-büldân)</i>	Mîzân, 4/216
21	Muvaffak b. Ahmed (ö. 568/1172)	<i>Menâkıb-i Ali</i>	Mîzân, 1/517; Târîhu'l-İslâm, 12/400
22	el-Fahr b. el-Hatîb, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)	<i>es-Sirru'l-mektûm</i>	Mîzân, 3/340
23	Muhammed b. İbrâhim el-Fârisî eş-Şîrâzî (ö. 622/1225)	<i>Kitâbü'l-Esrâr, Sirru'l-eskâr, Matiyetü'n-nakl ve atiyetü'l-akl, el-Fark beyne's-sûfî ve'l-fakîr, Kitâbu Cemhatu'n-nuhâ fî lemhati'l-mehâ</i>	Mîzân, 3/452
24	Muhammed b. Ali (İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)	<i>Fusûsu'l-hikem</i>	Mîzân, 3/659
25	Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256)	<i>Mir'âtü'z-zamân</i>	Mîzân, 4/471

Tablo 1: Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl*'de atıf yaptığı bazı yardımcı kaynaklar

Grafik 1: Zehebî'nin atıf yaptığı yardımcı kaynakların dağılımı

Yukarıda verilen grafik Zehebî'nin yardımcı kaynaklarının dağılımını temsil etmektedir. Buna göre müellifin referansta bulunduğu yardımcı kaynakların %65 gibi büyük bir kısmını ricâl ve tarih sahası dışındaki eserler oluşturmaktadır. Bu ise onun sadece ricâle dair eserlerle yetinmeyip, râvî bilgisini içeren her türlü kaynaktan istifade ettiğini göstermektedir.

2. Zehebî'nin Yaptığı Referansların Literatüre Yansıması

Zehebî'nin *Mîzânü'l-i'tidâl* isimli eserinde doğrudan kitap ismi vererek atıf yaptığı kaynaklardan bazıları yukarıda sıralandı. Çalışmanın bu kısmında ise onun kaynak kullanımındaki metodunun yanı sıra yaptığı referansla neleri hedeflediği sorusunun cevapları aranacaktır.

2.1. Ricâl Literatürünün Kayıt Altına Alınması

Zehebî'nin yaptığı atıfların özelde ricâl ilmine genelde ise İslâm ilim geleneğine sağladığı en önemli katkılardan birisi mezkûr eserlerin kayıt altına alınmış olmasıdır. Öyle ki müellif kaleme aldığı eserlerde⁵² içlerinde günümüze ulaşmamış olanların da bulunduğu çok sayıda kitap ismi zikretmekte ve bunlardan bazıları hakkında kısa bilgiler vermektedir. Zehebî'nin bu metodu vesilesiyle gerek ricâl literatürü olsun gerekse biyografisini zikrettiği kişilerin eserleri olsun çok sayıda kaynak en azından ismen de olsa kayıt altına alınmış olmaktadır. İsmi andığı eserlerden bazılarının günümüze ulaşmamış olması ise konunun bugün için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin Zehebî, Basralı muhaddis ve fakih Zekeriyya es-Sâcî'ye (ö. 307/920) ait bir ricâl kitabından bahseder. Ancak kaynaklarda ismi *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-mensûbîn ile'l-bid'ati mine'l-muhaddissîn ve'l-'ilel (ed-Du'afâ', el-'İlel, 'İlelü'l-hadîs)* olduğu belirtilen söz konusu eserin günümüze ulaşmış bir nüshası şimdilik bilinmemektedir.⁵³

Benzer bir durum, şu an kayıp olduğu ifade edilen en eski mevzu hadis kitabı *Kitabü'l-Mevzu'at* için de söz konusudur.⁵⁴ Zehebî, Ebu Said Muhammed b. Ali en-Nakkaş el-İsfahani'ye (ö. 414/1023) ait mezkûr eserden alıntılar yapmakta ancak günümüzde eserin herhangi bir nüshası bulunmamaktadır.⁵⁵ Aynı şekilde müellif

⁵² Zehebî'nin kaleme aldığı tüm eserlerin sayısının yaklaşık 235 civarında olduğunu ifade eden İhsan Arslan, söz konusu kitapların dağılımına dair; "Bunlardan 1'i kırâat, 10'u hadis ve hadis usulü, 13'ü akâid, 2'si usûl-i fikh, 11'i fikh, 5'i vaaz ve nasihat, 90'ı çeşitli dinî konularda, 148'i ise tarih konularındandır." bilgisini verir. İhsan Arslan, *Siyer İlminin Doğuşu Ve Temel Kaynakları* (İstanbul: Okur Akademi, 2021), 274; Zehebî'ye ait eserlerin kapsamlı listesi için ayrıca bk. Ma'ruf, *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm*, 139-276; Ricâle dair eserleri hakkında bk. Muhammed es-Sâni Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dil 'inde'l-Hâfız ez-Zehebî* (Biritanya: el-Hikme, 1421/2000), 61-86.

⁵³ Mehmet Efendioğlu, "Sâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/363; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/164, 3/90 Ayrıca yukarıdaki tabloda zikredilen Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm ve Ebû İshak eş-Şirâzî'ye ait olduğu ifade edilen eserlerin de günümüzde varlığı bilinmemektedir.

⁵⁴ Günümüzde mevcut en eski mevzu hadis eserinin, Muhammed b. Tahir el-Makdisi'ye (ö. 507/1113) ait olduğunu ifade eden Brown, şu an kayıp olduğunu ifade ettiği *Kitabü'l-Mevzu'at*'a Zehebî tarafından referans yapılmış olmasına dikkat çeker. H Jonathan A. C. Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", çev. Salih Kesgin, *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 268.

⁵⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/119; Brown, "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?", 268.

tarafından atıf yapılan Buhârî'nin *ed-Du'afâü'l-kebir*'i de günümüze ulaşmamış önemli kaynaklardandır.⁵⁶ Örnekleri çoğaltılabilecek bu gibi eserlerin Zehebî tarafından kayıt altına alınmış olması müellifin referans usûlünün günümüze yansıyan en önemli katkıları arasında sayılmalıdır.

İslâm ilim literatürünün sonraki nesillere taşınmasına dair katkısı sadedinde Zehebî'nin, herhangi bir alıntı yapmamasına rağmen biyografilerde zikrettiği bazı eserler olduğuna da değinilmelidir. Onun bu usûlü sadece ricâl edebiyatını ve sağlam, güvenilir eserleri değil yeri geldiğinde uyarı mahiyetinde olsa gerek zayıf ve uydurma bilgileri içeren kitapları da kapsamaktadır. Örneğin herhangi bir alıntı yapmamasına ve bid'atçı olduğunu düşünmesine rağmen İbn Kasî'nin *Hal'u'n-na'leyn* isimli eserine atıf yaptığı görülür.⁵⁷ Hatta bu hususta Zehebî'nin, biyografisini aktardığı bazı kişilerin kaynakları hakkında da bilgi verdiğine değinilmelidir. Kıssacı Ebu'l-Hasan el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) biyografisinde rastlanılan durum, bunun pek çok örneğinden bir tanesidir. Kezzâb olarak nitelendirdiği mezkûr ismin sadece cerh-ta'dil durumuna değinmekle iktifa etmeyen Zehebî, onun hangi kaynaklardan beslendiğine dair de veriler sunar.⁵⁸ Tüm bu atıflar sayesinde hem mezkûr eserlerin unutulması engellenmiş hem de müelliflerinin cerh-ta'dil durumlarını daha iyi görebilmek adına araştırmacılara yol gösterilmiş olmaktadır.⁵⁹

Ancak referansta bulunduğu eser veya müellife dair bilgilerin farklı formlarda aktarıldığı görülür. Mesela Zehebî, atıf yaptığı eserleri kimi yerde müellifi ile birlikte zikrederken kimi yerde ise sadece ismi ile anmaktadır. Bazı durumlarda da eserin tam ismini vermezken yalnızca varlığına işaret etmekle yetinir. Söz gelimi kendisine çoğunlukla ismen atıfta bulunduğu ve "hadisin illetlerini en iyi bilen kişi"⁶⁰ olarak tanıttığı Ali b. el-Medîni'nin tam ismini zikretmediği bir kitabına atıf yapmaktadır.⁶¹ Bilindiği üzere onun *İlelü'l-hadîs ve ma'rifetü'r-ricâl* isminde bir eseri mevcuttur. Zehebî, birkaç eserin cem edilmesiyle meydana getirildiğini ifade ettiği bu önemli kitaba bazı teliflerinde *İlel*⁶² ismiyle atıf yapsa da *Mîzânü'l-i'tidâl*'de eser ismi belirtmemektedir. Bu ise söz konusu eserin Zehebî'ye kadar ulaşmamış olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir.

Zehebî'nin, müellifini zikretmediği bazı eserlere de atıf yaptığı görülür. Örneğin, "*eş-Şihâb*" isminde bir eseri, *Mîzânü'l-i'tidâl*'de müellifinin ismini zikretmeksizin

⁵⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/478, 2/218, 367, 400, 570, 3/311, 313.

⁵⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/128; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/832.

⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10/578; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/112; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, thk. Nureddin İtr (Haleb: Dârü'l-Maârif, 1391/1971), 1/45.

⁵⁹ Biyografisini verdiği kişinin eser isimleri ve içerikleri hakkında bilgi verdiği yerlerden bazıları için bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/832, 8/287, 9/ 721, 10/654, 11/321, 12/998, 1100 vd.; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/73, 238, 501 vd.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/50.

⁶¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/95.

⁶² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/455, 19/124; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/855, 887.

referans göstermektedir.⁶³ Ancak Zehebî'nin diğer eserleri de incelendiğinde bu kitabın Ebû Abdullah el-Kudâî'ye (ö. 454/1062) ait olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Benzer bir durum, diğer eserlerinde Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî'ye (ö. 240/854 [?]) ait olduğunu haber verdiği "*el-Hayde*" isimli eserde de görülmektedir.⁶⁵ Bu da ayrıca Zehebî'nin kendi eserlerini bir bütün olarak değerlendirdiğini, bunlardan birinde yeterli malumat verdiği hususu diğer eserlerinde muhtasar olarak aktarmakla iktifa edebildiğini göstermesi açısından dikkate şayandır.

Literatürün kayıt altına alınması sadedinde değerlendirilebilecek örneklerden bir diğerinde ise Zehebî'nin, atif yaptığı eseri metot veya içerik analizine tabi tuttuğu görülür. Şöyle ki; eserlerinde münekkitlerin sadece cerh-ta'dîl kanaatlerini aktarmakla yetinmeyen müellif zaman zaman onların ricâl metodolojilerine de değinir hatta yeri geldiğinde tenkit eder.⁶⁶ Onun bu tür eleştirileri çoğunlukla isim odaklı olmakla birlikte, eser kritiği formunda da görülür. Söz gelimi, ricâl uygulamalarındaki müteşeddid tutumunu sıklıkla eleştirdiği Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) yönelttiği eleştirilerde çoğunlukla onun ismini zikreder.⁶⁷ Ebân b. Yezid (ö. 160/776 [?]) örneğinde olduğu gibi kimi yerde ise münekkidi eseri üzerinden tenkit eder. Nitekim İbnü'l-Cevzî, adı geçen râvîyi *ed-Du'afâ*'sında zikretmesine rağmen, tevsikine delalet eden bilgileri aktarmaz. Zehebî ise onu bu sebeple eleştirir ve "İşte bu onun kitabının kusurlarındandır, cerh ifadelerini serdeder ancak tevsike gelince susar!"⁶⁸ sözleri ile eserden istifade edecek araştırmacıları herhangi bir râvî hakkında kanaat beyan etmeden önce mezkûr eserin usulüne dair bilgilendirir. Ahmed b. el-Abbâs (ö. ?) örneğinde ise İbnü'l-Cevzî'nin, İbn Adî'yi kaynak göstererek verdiği bir bilginin izini, *el-Kâmil*'de sürerek kaynak kontrolü yaptığı görülür.⁶⁹

Atif yaptığı eserin muhtevasına dair değerlendirme yaptığı bir örneğe ise Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) tercemesinde rastlamak mümkündür. Zehebî ona ait *Mir'âtü'z-zamân* isimli eserde zayıflıklarını beyan maksadıyla nakledilen münker rivâyetlere işaret etmektedir.⁷⁰ Buradan anlaşılacağı üzere Zehebî atif yaptığı eserlerden bazılarında içerik analizi de yapmakta ve bu kitaplarda bulunan söz konusu problem, münker rivâyetler veya zayıf râvîlere karşı okuyucuyu ikaz etmektedir.

⁶³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/657, 2/335, 3/187.

⁶⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10/53, 806 vd.

⁶⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/101, 146, 873; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/237; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/639.

⁶⁶ Osman Oruçan, *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mîzânü'l-İ'tidâl'i Özelinde-* (Fecr Yayınevi, 2018).

⁶⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/611, 4/25, 549.

⁶⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/16.

⁶⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/106.

⁷⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/503, 4/471.

2.2. Önceki Verilerin İhtisarı

Ricâl biyografilerinde ilgili râvînin cerh veya ta'dîline dair nakledilen görüşleri test etme/delillendirme amacına matuf olarak örnek rivâyet aktarımı pek çok âlimin uyguladığı bir metottur. Ancak bu metodun zamanla farklılaştığı ve rivâyet aktarımının azaldığı görülmektedir. Artan râvî sayısı ve ilgili rivâyetlerin yer aldığı eserlerin ulaşılabilirliği zikredilen uygulamanın değişimini de beraberinde getirmiş olacak ki Zehebî'nin, râvîlerin rivâyetlerine dair tüm örnekleri zikretmek yerine bunların bulunduğu eserlere atıf yapmakla iktifa ettiği görülür.⁷¹ Böylece telif ettiği kitaplar hem daha az hacimli (muhtasar) hale getirilmiş hem de kullanım kolaylığı sunmuştur.

İçerdikleri örnek rivâyet aktarımına dair hicrî IV. asır münekkidi İbn Adî ile hicrî VIII. asır tenkitçisi Zehebî'nin mukayesesi yapıldığında aradaki fark anlaşılacaktır. Şöyle ki, İbn Adî biyografilerde râvîlerin durumlarına şahitlik eden çok sayıda örnek rivâyeti senediyle birlikte naklederken Zehebî çoğu zaman bunların yer aldığı eserlere atıf yapmakla yetinir.⁷² Elbette bu onun kaleme aldığı tercemelerde örnek rivâyete hiç yer vermediği anlamına gelmemektedir. Nitekim Zehebî de zaman zaman râvîlerin cerh-ta'dîl durumunu açıklamak amacıyla örnek rivâyet nakleder.⁷³ Ancak onun için aslolan râvînin cerh-ta'dîl durumunun anlaşılmasıdır. Ona göre râvî hakkında detaylı örnek görmek isteyenler için kaynak vermek yeterli olacaktır. İşte bu sebeple Zehebî'nin eserlerinde râvînin zayıflığını ispat için münker, mevzû veya onun âfeti şeklinde nitelenen rivâyetlerine yer yer değinilse de çoğu zaman bunların muhtasar tutulduğu, söz konusu rivâyetlerin bulunduğu eserlere atıf yapılmakla yetinildiği söylenebilir.⁷⁴

Mesela Zehebî, İbrahim b. Subeyh'in (ö. 230/844 [?]) sika olmadığını delili olan rivâyet için Hatib el-Bağdâdî'nin *es-Sâbık ve'l-lâhık* isimli eserine atıfta bulunur.⁷⁵ Hakkında sâhibu'l-menâkir değerlendirmesi bulunan Sübeyh b. Abdullah'ın (ö. ?) münker rivâyetlerini görmek isteyenler için ise Zehebî, aynı müellifin diğer bir eseri *Telhisü'l-müteşâbih fi'r-resm*'e işaret eder.⁷⁶

⁷¹ Zehebî'nin oldukça istifade ettiği hicrî IV. asır münekkidi İbn Adî'nin *el-Kâmil* isimli eserinde 2206 biyografi yer almaktayken, *Mizânü'l-i'tidâl*'de mükerrerlerle birlikte 11053 terceme yer almaktadır. Ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Meketebetü'l-Müsennâ, ts.), 2/1382, 1917.

⁷² Haşrec b. Nübâte (ö. 270/883 [?]) örneği için bk. Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 3/372; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/551.

⁷³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/657, 3/46, 4/75, 324.

⁷⁴ Benzer örnekler için bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/307, 3/416.

⁷⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/37; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *es-Sâbık ve'l-lâhık fi tebâ'ud mâ beyne vefâti râviyeyn 'an şeyhin vâhidin* (Riyad: Dâru Taybe, 1402/1982), 254, 255.

⁷⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/307; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Telhisü'l-müteşâbih fi'r-resm* (Dımaşk: Dâru Talas, ts.), 1/135; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 12/778.

2.3. Kendi Eserlerine Yaptığı Atıflar

Ricâl ilmine dair pek çok eser telif etmiş olan Zehebî yalnızca diğer müelliflerin eserlerine atıf yapmaz, yeri geldikçe kendi eserlerini de kaynak gösterir.⁷⁷ Ricâl biyografilerinde müellifin kendi eserlerine atıfta bulunmasının çeşitli açılardan önem arz ettiği ifade edilmelidir. Evvela bu uygulama Zehebî'nin eserlerini telif tarihine dair veriler içermektedir ki bu husus onun gibi alana dair birden çok eser kaleme almış bir müellifin nihâî görüşünü tespitinde büyük önem arzeder. Zira bir münekkidin ricâl bilgisindeki değişimi tespitinde, göz önünde bulundurulmuş en önemli hususlardan birisi hiç şüphesiz eserleri arasındaki kronolojik sıralamadır. Maalesef onun eserlerinden bazılarının telif tarihi bilinmemektedir.⁷⁸ İşte bu sebeple kendi kitaplarına yaptığı atıflar, onun eserleri arasındaki kronolojiye dair yaklaşık bilgiler sunmaktadır.⁷⁹ Örneğin, yazım tarihi net olarak bilinmeyen *Mîzânü'l-i'tidâl*'de kendisine ait kitaplara atıf yapması mezkûr eserin telif tarihine veya görüşlerinden hangisinin daha geç tarihli olduğuna dair birtakım çıkarımlar yapmayı mümkün kılmaktadır.⁸⁰

Zehebî'nin eserlerine yaptığı atıflar ricâl bilgisinin kaynaklığı bağlamında çeşitli veriler sunmaktadır. Zira aktardığı bazı bilgilerde bizzat kendi eserlerine referansta bulunması, yeni eserlerini telifte önceki çalışmalarından da istifade ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda söz konusu uygulama, Zehebî'nin telif ettiği kitapları birbirini tamamlayıcı nitelikte kaleme aldığına dair de güçlü veriler sunar. Bu ise onun ricâle dair birden çok eser telif etmiş olmasını daha anlamlı kılmaktadır. Mesela *Mîzânü'l-i'tidâl*'de biyografisine yer verdiği Ahmed b. Ali b. Hamza (ö. 544/1150) hakkındaki, huffâzın onu terk ettiğine dair bilgiye, daha evvel telif ettiği eseri *el-Muğnî*'yi referans gösterir.⁸¹

Müellifin kendi eserlerine yaptığı bazı atıflarda kaynak sorgulaması yaptığı da görülür. Örneğin Zehebî, sika olduğuna hükmettiği Abdulaziz b. Abdullah'ın (ö. 220/835 [?]) tazâifine dair *el-Muğnî*'de naklettiği bilginin kaynağını, mezkûr râvînin

⁷⁷ *Tabâkâtü'l-kurrâ* ve *el-Muğnî* isimli eserlerine yaptığı atıflardan bazıları için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/123, 540.

⁷⁸ Zehebî'ye ait ricâl eserlerinin muhtemel kronolojik sırasına dair bk. Ebû Abdurrahman, *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dil*, 62-86.

⁷⁹ Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 167, 168.

⁸⁰ Zehebî'nin, eserlerini zaman içerisinde yeniden gözden geçirdiği ve bir takım ekleme ve tashihler yaptığı bilinmektedir. *Mîzânü'l-i'tidâl* gibi müellifi tarafından pek çok kez tashih edilen eserlerde kendi kitaplarına yaptığı atıfların daha geç tarihli bir tashih sonrasında kitaba eklenmiş olması ihtimali de söz konusudur. Yani *Mîzânü'l-i'tidâl*'de atıf yaptığı bir eserin esasında ondan daha sonra telif edilmiş olmasına rağmen sonraki bir tashih esnasında esere eklenmiş olması da muhtemeldir. Elinizdeki çalışma doğrudan Zehebî'nin ricâl eserlerinin tarihlendirilmesi ile ilgili olmadığı için burada sadece kendi eserlerine yaptığı atıfların mezkûr faydasına değinilmeye yetinilecektir. Zehebî'nin mezkûr esere yaptığı tashihlere dair ayrıca bk. Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, 571 (180. dipnot).

⁸¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/123; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/48.

Mîzânü'l-i'tidâl'deki biyografisinde değerlendirir ve bu tenkidin Ebû Dâvûd'a (ö. 275/889) ait olduğunu belirtir.⁸²

Yukarıda verilen örnekler aynı zamanda, Zehebî'nin yazdığı biyografileri güncellediği ve ricâl kaynaklarını zenginleştirdiğinin de göstergesidir. Diğer bir ifadeyle aynı alanda birden çok eser kaleme alan müellif, her yeni eserinde bir önceki ricâl bilgisini olabildiğince güncellemekte ve yeni ulaştığı bilgilerle bir öncekini ikmâl veya tashîh etmektedir. Örneğin erken tarihte telif ettiği *el-Mugnî*'de, Abdulaziz b. Abdullah hakkında kaynak göstermeden naklettiği çelişkili hükmün sebebini, daha sonra kaleme aldığı *Mîzânü'l-i'tidâl*'de açıklar. Ona göre mezkûr tenâkuzun sebebi aynı münekkitten gelen iki farklı rivâyet olmasıdır. Zehebî yaptığı bu atıfla, eserlerindeki iki zıt görüşün kendisinden kaynaklı bir hata olmadığını tebyîn etmekle birlikte söz konusu tenâkuzu gidermeye çalışmaktadır.⁸³ Benzer bir durumun görüldüğü Fadl b. Ziyâd'a ait tercemede ise Zehebî, adı geçen râvî hakkında *el-Mugnî*'de yaptığı لَا يُعْرَفُ (şahıs tanınmamaktadır) değerlendirmesini elde ettiği yeni veriler neticesinde günceller ve râvîyi tevsik eder.⁸⁴

Buraya kadar çeşitli yönlerine dikkat çekilen mezkûr referansların bir diğer faydası ise Zehebî'nin eserleri arasındaki eş zamanlı (senkron) atıflara dair güçlü veriler içermesidir. Söz gelimi *Mîzânü'l-i'tidâl*'de, Abdullah b. Said (ö. 150/767 [?]) hakkındaki görüşleri aktaran Zehebî daha önce telif ettiği *el-Mugnî*'ye atıf yapar. Zehebî burada hem daha önce telif ettiği eserinde değinmediği bir bilgiyi yeni eserinde nakletmekte hem de daha önce kaleme aldığı eserinde zikrettiği bilginin kaynağını sorgulamaktadır. Zira adı geçen râvî hakkında *el-Mugnî*'de, İbn Ma'în'den naklolunan yalnızca taz'îf görüşüne değinmişken, yeni çalışmasında aynı münekkitten gelen tevsîke de yer verir. Birbirini tekzib eden bu iki bilginin mukayesesini ise yine kendisi yapar ve taz'îfe dair görüşü *el-Mugnî*'ye nereden aldığını hatırlayamadığı için kaynak kontrolü yapamadığını ifade eder. Bu sebeple her ne kadar öncekinin kaynağını hatırlayamasa da ulaştığı güncel bilgiyi de yeni çalışmasına ekleyen Zehebî, İbn Ma'în'den gelen iki farklı görüş olduğuna hükmeder.⁸⁵ Ancak bunlardan hangisinin kuvvetli veya isabetli olduğuna değinmemiş olmasının, onun şahsî kanaatini anlamayı güçleştirdiği de belirtilmelidir. Bu sebeple bir râvî hakkında onun görüşünü tam olarak anlayabilmek için tüm eserlerini bir bütün olarak ele almak ve tek bir eserden hareketle hüküm vermemek daha isabetli olacaktır.

SONUÇ

Zehebî kaleme aldığı biyografilerde çok sayıda kitaba atıf yapmaktadır. Bunlar nakledilen bilginin doğruluğunu tespitini yanı sıra söz konusu bilgiden hareketle

⁸² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/630; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/398; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/379.

⁸³ Benzer örnekler için bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/351, 651, 4/293.

⁸⁴ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/351; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 2/511; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/900.

⁸⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/429; Zehebî, *el-Mugnî fi'd-du'afâ*, 1/340.

varılan cerh-ta'dîl hükmünün isabetli olup olmadığını analiz imkânı da verir. Aynı zamanda müellifin râvî bilgisinin kaynaklarını oluşturan mezkûr atıflar, ilgili literatürünün kayıt altına alınması açısından da önem arz eder.

Metin içi referanslardan hareketle Zehebî'nin *Mîzânü'l-i-tidâl*'deki kaynaklarını ana kaynaklar ve yardımcı kaynaklar şeklinde değerlendirmek mümkündür. Ana kaynaklar onun ricâl tenkitlerinde asıl omurgayı oluştururken, yardımcı kaynaklar ise söz konusu tenkitleri güçlendirme veya doğrulama gayesi ile atıf yapılan kitaplardan oluşmaktadır. Tüm bunlar Zehebî'nin râvîlerle ilgili kanaatlerini şekillendirdiği geniş veri tabanını oluşturmaktadır. Müellif ana kaynaklarını mezkûr eserin mukaddimesinde tanıtır. Makalede yardımcı kaynaklar olarak vasıflandırılan kitaplar ise onun yaptığı atıflar sayesinde tespit edilmiştir. Söz konusu yardımcı kaynaklar Zehebî'nin oldukça geniş bir kaynak yelpazesine sahip olduğunu da göstermektedir. Zira bunların %65 gibi büyük bir kısmını ricâl ve tarih alanı dışındaki eserler oluşturmaktadır.

Zehebî'nin yaptığı atıfların ricâl literatürüne yansımalarından ilki, önceki verilerin ihtisârıdır. Müellif kendisinden evvel kaleme alınmış kitaplarda aktarılan bilgileri olduğu gibi tekrarlamak yerine bunların kaynaklarına işaret etmekle yetinmiştir. Bu sayede içerdiği 11053 biyografiye rağmen *Mîzânü'l-i-tidâl*'de hem muhtasar hem de kullanışlı bir format yakalamıştır. Râvîlerin cerh-ta'dîl durumlarına dair örnek olarak verilmesi uygun görülen rivâyetlerin tamamını nakletmek yerine, araştırmacıların bunlara ulaşabileceği kaynaklara atıf yapılmıştır. Bu ise ilgili eserleri hem sistematikleştirmiş hem de kullanım kolaylığı açısından pratik hale getirmiştir.

Müellifin yaptığı atıfların diğer bir katkısı ise ricâl literatürünün kayıt altına alınmasıdır. Sadece *Mîzânü'l-i-tidâl*'de zikredilen 329 eser dahi son derece kıymetli veriler içermekteyken, Zehebî'nin tüm telifatında atıf yaptığı 1340 eserin günümüze için önemi çok daha iyi anlaşılacaktır. Zira bunlardan bazıları günümüze ulaşmamıştır. Bu yönüyle müellifin eserleri, ricâl bilgisinin kaynakları açısından arşiv niteliğindedir. Ayrıca Zehebî, mezkûr çalışmasında râvî eleştirilerinin yanı sıra kitap analizleri de yaparak söz konusu eserleri muhteva ve usûl açısından da tenkit eder. Bu sayede okuyucu ilgili kitap ve içeriğine dair bilgi sahibi olma imkânı bulur. Hatta bu sayede, günümüze ulaşmayan kimi eserin varlığının yanı sıra içeriğine dair de bilgi sahibi olunmaktadır.

Müellif zaman zaman kendi kitaplarına da atıf yapar ki onun bu uygulaması eserlerinden bazılarının telif sırasına dair önemli ipuçları verir. Zira hacimleri birbirinden farklı birden çok ricâl çalışması bulunan Zehebî'nin bazı eserlerini kaleme alış tarihi net olarak bilinmemektedir. Bu ise münekkidin hangi eserindeki görüşün onun son kanaati olduğunu anlamayı güçleştirir. Örneğin telif tarihi belli olmayan *Mîzânü'l-i-tidâl*'de, telif tarihi belli olan *el-Mugni*'ye yaptığı atıflar, ilk eserin yazım tarihine dair çeşitli çıkarımlarda bulunmayı mümkün kılmaktadır.

Mîzânü'l-i-tidâl özelinde yapılan bu araştırma Zehebî'nin kendi eserleri de dâhil ulaşılabildiği tüm kaynakları etkin bir şekilde kullandığını ve vâkif olduğu son

bilgilerle ricâl biyografilerini güncellediğini göstermektedir. Bu sebeple bir râvî hakkında onun kanaatini doğru tespit etmek isteyenlerin ona ait tüm ricâl kitaplarını bir bütün olarak ele alması ve ilgili biyografileri birlikte değerlendirmesinin uygun olacağı ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, Tayyar. "Zehebî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/180-188. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Arslan, İhsan. *Siyer İlminin Doğuşu Ve Temel Kaynakları*. İstanbul: Okur Akademi, 2021.
- Aşıkkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/394-401. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi (Cerh ve Ta'dil İlmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 1997.
- Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/184-186. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Aydar, Hidayet. *İslam Te'lif geleneğinde biyografi yazıcılığı [İslam Te'lif Geleneğinde Biyografi Yazıcılığı (2016: İstanbul)]*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi, 2006.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-. *es-Sâbık ve'l-lâhik fî tebâ'ud mâ beyne vefâti râviyeyn 'an şeyhin vâhidin*. Riyad: Dâru Taybe, 1402/1982.
- Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-. *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm*. Dimaşk: Dâru Talas, ts.
- Brown, Jonathan A. C. "Erken Dönem Hadis Münekkitlerinin Metin Tenkidi Yaptığını Nasıl Biliyoruz ve Bulmak Niçin Bu Kadar Zor?" çev. Salih Kesgin. *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), 265-310-310.
- Büyükorhan, Şeyma. *Cerh-Ta'dil İmamları ve Kategorileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Ebü'l-Feth el-Ezdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/319-320. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Çelebî, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Meketebetü'l-Müsennâ, ts.
- Ebû Abdurrahman, Muhammed es-Sâni. *Davâbitü'l-cerh ve't-ta'dil 'inde'l-Hâfız ez-Zehebî*. Biritanya: el-Hikme, 1421/2000.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sâcî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/363-364. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Emir, Ebî Hâşim İbrahim b. Mansûr Hâşimî. *el-Musannefât elletî tekelleme 'aleyha'l-İmâm el-Hâfız ez-Zehebî nakden ev senâen ve mecmû'ahâ 1340 musannefen*

- me'a beyâni (el-matbû' mine'l-mahtût)*. Beyrut: Mektebetü'l-Mütenebbî-Müessesetü'r-Reyyân, 1424/2003.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012.
- Eren, Mehmet. "Ricâl Kitaplarında Mükerrer ve Uydurma Biyografi Problemi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2003), 51-72.
- Güleç (Topçu), Azime. *Zehebi ve Mizanü'l-itidal'indeki cerh ve tadil metodu*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcanî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Telbîsu İblîs*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1421/2001.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2014.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Ravilerinde Güvenilirlik*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2018.
- Kartal, Alparslan. "İbnu'l-Cevzî'nin Cerh-Ta'dîl Değerlendirmeleri (el-İlelu'l-Mütanâhiye fî'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye Adlı Eseri Işığında)". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2016), 171-198.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs Hasenî. *Hadis Literatürü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Köktaş, Yavuz - Kurt, İsmail. "İbn Hibbân'ın Kitâbü'l-Mecrûhîn'deki Ricâl Tenkit Metodu". *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* XIV/4 (2019), 713-725.
- Kurt, Abdurrahman. "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XIII/26 (2015), 145-174.
- Kurt, İsmail. *Hicrî Dördüncü Asır Ricâl Tenkidinin Mukayeseli İncelenmesi*. İstanbul: Cinius Yayınları, 1. Baskı., 2020.
- Kurt, İsmail. "Ricâl Tenkit Araştırmalarının Dijital Kaynakları: İnternet Siteleri". *Tevilat: Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi = Tevilat Journal of Islamic Sciences* II/1 (2021), 89-105.
- Kutlay, Halil İbrahim. *Hadiste Sened Tenkidi*. İstanbul: Elif Yayınları, 2015.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam Sebebü İradi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Ma'ruf, Beşşâr Avvâd. *ez-Zehebî ve menhecuhû fî kitâbihî Târîhi'l-İslâm*. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1396/1976.

- Oruçhan, Osman. *Hadis Münekkitlerinin Güvenilirliği -Zehebî'nin Mîzânu'l-İ'tidâl'i Özelinde-*. Fecr Yayınevi, 2018.
- Öngül, Ali. "Ebü'l-Arab". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/293. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/333-337. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Özçelik, Fikret. *Hadis Usulünde Râvî Değerlendirme Metodu - İbn Ebî Hâtim Örneği*. Nida Yayıncılık, 2020.
- Özsoy, Abdulvahap. *Hadis Tenkidi Sahabe ve Tabiun Dönemi*. İstanbul: Beka Yayınları, 2016.
- Özşenel, Mehmet. "Bir Kemâlin Hikayesi: Makdisî'nin el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl'inin Dört Asırlık Serüveni". *Dîvân: İlmî Araştırmalar* VI/11 (2001), 155-161.
- Polat, Selahaddin. "Cerh ve Ta'dilin Tenkidi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 221-248.
- Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 1420/2000.
- Sa'd, Kâsım Ali. *Mevâridü'l-Hâfiz ez-Zehebî fî kitâbihî Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1422/2001.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabâkâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. Kahire: Hicr li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1413/1992.
- Taş, Mustafa. *Buhari'nin Cerh-Ta'dil Metodu*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.
- Tatlı, Mustafa. *Ricâl Bilgisinin Tespiti: -Sualat Literatürü-*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Topgül, Muhammed Enes. *İsnâdın Satır Araları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018.
- Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluşturdu?* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medînî Örneği*. Rize: STS Yayınları, 1. Baskı., 2019.
- Turhan, Halil İbrahim. *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk İki Asır*. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "el-Âlim ve'l-Müteallim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/461-463. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Yazıcı, Mahmut. "Hadis Tarihinin Geçiş Dönemi Âlimlerinden Ebû Nu'aym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) ve Günümüze Ulaşmayan et-Târih Adlı Eseri Üzerine". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/2 (2020), 1525-1556.

- Yazıcı, Mahmut. *Sahabe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahabe)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015.
- Yıldız, Fatma. *Hicrî İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- Yıldız, Fatma - Köktaş, Yavuz. "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 165-194.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2015.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mugnî fi'd-du'afâ*. thk. Nureddin Itr. Haleb: Dârü'l-Maârif, 1391/1971.
- Zehebî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakât ve'l-âsâr*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), ts.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zikru men yu'temed kavluhu fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. Haleb: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, ts.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Ziriklî, Hayreddîn. *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.